

ТВОРЧА СПАДЩИНА Б.Д. ГРІНЧЕНКА У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ

Левітас Ф.А., завідувач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор історичних наук, професор

Клименко Н.П., доцент кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат історичних наук

ВИКОРИСТАННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ (до 150-річчя від дня народження)

У статті розглядаються шляхи введення у навчально-виховний процес творчої спадщини Бориса Грінченка. Особлива увага приділяється використанню уривків його творів на уроках історії та правознавства, а також у позакласній та позашкільній діяльності. Визначається алгоритм роботи з уривками оповідань, надаються методичні рекомендації щодо їх застосування.

Ключові слова: творча спадщини Бориса Грінченка, навчально-виховний процес, урок, художня література, методика, національна самосвідомість, патріотизм.

Утвердження національної самосвідомості, правова освіта та виховання учнів набуває особливої актуальності в умовах сьогодення, що характеризується становленням громадянського суспіль-

ства, розбудовою Української держави. На важливій ролі школи наголошується в Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Національній доктрині розвитку освіти України XXI ст., Концепції національного виховання, Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р. та інших важливих державних документах.

Державна національна доктрина визначила головну мету національного виховання на сучасному етапі. Це передача молодому поколінню соціального досвіду, багатства духовної культури народу, національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування таких особистісних рис громадянина України, як: національна свідомість, розвинута духовність, моральна, художньо-естетична, правова, трудова, фізична, екологічна культура, розвиток індивідуальних здібностей, таланту:

Відповідно до Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 р. пріоритетом державної гуманітарної політики щодо національного виховання має бути забезпечення громадянського, патріотичного, морального, трудового виховання, формування здорового способу життя, соціальної активності, відповідальності та толерантності. Щодо виконання зазначених завдань Національна стратегія передбачає: **посилення впливу літератури та мистецтва на виховання і розвиток дітей та молоді.**

Сьогодні зростання ролі знань визначає необхідність подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу в школі, пошуку шляхів підвищення правосвідомості та активності в навчанні, якості знань та рівня навчальних досягнень і компетентностей учнів.

Одним із таких шляхів є робота з книгою, яка виховує дитину, всебічно розвиває, спонукає занурюватися в історико-правові явища, дає можливість стати її головним суб'єктом, відчувати на собі всі реалії минулого та прогнозувати майбутнє. Тому використанню уривків текстів художньої літератури в системі роботи сучасної української школи належить особливе місце.

Слід зазначити, що саме через художній образ майстри слова прагнуть донести до читача своє ставлення та розуміння суспільно-політичних і, зокрема, життєвих питань. Але це ставлення не передається у спрощеній формі, і тому передбачає відповідну експозицію

інформації, яка за своїм змістом здатна моделювати можливі реакції, почуття, думки, оцінки читачів і на цій основі формувати у них відповідну рефлексію. Отже, літературно-художні твори є складним відображенням тих почуттів, емоцій, думок, які виникають у результаті сприйняття та осмислення отриманої інформації.

Тексти художньої літератури збагачують дитину знаннями, які пробуджують її почуття, викликають у неї бажання стати кращою, зробити щось добре, допомагають усвідомити найкращі людські риси: чесність, скромність, працьовитість; виховують моральні якості, культуру поведінки, формують правосвідомість. Як стверджував Я. Коменський: «Добра книга, якщо вона дійсно гарна і мудро написана, є для учня воронкою для втягування мудрості».

Використання художньої літератури в навчально-виховному процесі має широкий спектр застосування як безпосередньо в урочній системі згідно з програмою (в інваріантній та варіативній частині), так і в позаурочний час. Широкі можливості щодо використання художньої літератури мають позаурочні заходи: олімпіади, турніри, гурткова робота, ігри, квести, клубна робота, різноманітні виховні заходи тощо.

Сьогодні **урок** — це основна форма організації навчання в школі. Тому важливим є не лише його змістове наповнення, але й збагачення, відповідно до завдань національної школи та розбудови державності, досягненнями вітчизняної науки, культури, освіти, літератури, мистецтва, а також знанням фольклору, традицій, звичаїв, обрядів свого народу тощо. Саме на уроках історії України та правознавства є унікальна можливість сформулювати патріотичні почуття підрастаючого покоління. При цьому «...сам патріотизм розуміється як такий, що ґрунтується, з одного боку, на повазі особи та прав людини, а з іншого — на любові до Батьківщини, гордості за її народ. Зрештою, такий підхід і є проявом ідеологічного синтезу патріотизму і демократії, що й стане фундаментом майбутнього громадянського суспільства».

Важливим засобом збагачення уроку є друковані тексти. За справедливим твердженням О. Пометун, їх застосування «...дає можливість знайти, відструктурувати та засвоїти навчальний історичний матеріал, сприяє розвитку мислення, емоційно-ціннісної сфери особистості, створює умови для досягнення загальних цілей навчання історії».

Серед друкованих текстів важливе місце має художня література, яка допомагає конкретизації історичного матеріалу і формуванню в учнів яскравих образів історичного минулого. Використання на уроках художніх історичних образів, створених письменниками і поетами, яскравих розповідей про події минулого підвищує емоційність сприйняття учнями матеріалу, підсилює його виховний вплив, сприяє формуванню особистісного ставлення до історичних та правових явищ. На уроці створюються умови для перетворення національних цінностей з ідеалу мислителів, політиків, літераторів і поетів на ідейні, моральні та правові норми, тобто переведення зі сфери теоретичної у сферу практичну.

Отже, діяльність педагога повинна бути спрямована на усвідомлення українцями себе як нації, формування у молодого покоління духовності, національної самосвідомості, патріотизму, ідеалів добра і справедливості, громадянської зрілості, правової поведінки та інших якостей особистості.

Творча спадщина Бориса Грінченка, який жив і працював у XIX ст., як ніколи актуальна сьогодні. Його унікальні твори є неоцінним скарбом для застосування в навчально-виховному процесі з метою підвищення ефективності формування у школярів національної самосвідомості та правової культури. Реалістичні, емоційно забарвлені, спрямовані на збагачення духовного світу школяра, вони не тільки посилюють виразність історичних подій крізь призму минулого і перспектив майбутнього, а й спонукають до критичного мислення.

Звернення до славної, багатой історії українського народу, до його героїчного минулого є важливим засобом виховання у дітей патріотичних, громадянських якостей. Так, на **уроках історії**, посилаючись на літературну спадщину Б.Д. Грінченка (вірші, байки, легенди, казки, оповідання), можна ознайомлювати учнів зі славним минулим нашого народу, з поняттями добра і зла. Твори письменника підносять почуття людської гідності героїв, виховують у дітей любов до рідного краю, людяність, чесність, справедливість, почуття національної гордості.

Показовим щодо цього є оповідання Б. Грінченка «Олеся», яке переносить юного читача у глиб нашої історії. Головна ідея цього твору — жертвність дівчинки-патріотки, яка віддала життя, щоб врятувати від загибелі своїх односельчан. Вона добре запам'ятала слова діда: «Кожен повинен боронити свій край, не жаліючи життя!»

І при нагоді виявила відвагу, кмітливість та самопожертву в ім'я порятунку інших людей.

Як патріот рідної землі Б. Грінченко добре знав історичне минуле України й особливо захоплювався Запорозькою Січчю. Ще з юності студював народні історичні пісні та думи, козацькі літописи, читав твори істориків. Все це стало невичерпним джерелом власної творчості. Тому при вивченні відповідної теми з історії України доречним є застосування низки віршів Б. Грінченка: «Минуле» (1881), «Могила» (1882), «Вночі на могилі» (1884), де поет звертається до теми героїки запорозького козацтва, яке бореться проти ворогів-нападників; балад «Біла бранка» (1885), «Іван Попович» (1886), поем «Смерть отаманова» (1888), «Галіма» (1890), «Лесь, преславний гайдамака» (1900) та ін.

Показ Б. Грінченком у поетичних і драматичних творах героїзму запорожців — оборонців рідної землі, прославляння «козацької республіки», Запорозької Січі не тільки викликає інтерес в учнів, а й дає можливість переосмислити події минулого, критично поставитися до створених митцем децю ідеалізованих образів, поданих у романтично-героїчному плані.

Твори письменника, з огляду на їх значні дидактичні та виховні можливості, пропонуємо використовувати вчителям також і на уроках **правознавства**.

Наприклад, оповідання «Хата» (1886) можна використати в 10 кл. на уроці з тем: Цивільно-правові правочини; Спадкове право; Захист цивільних прав, а в 11 кл. — Основи спадкового права; Цивільний процес. В оповіданні йдеться про сільського крамаря Цупченка, котрий за могорич незаконно відбирає у беззахисної вдови Шоломіїхи останнє батьківське добро — хату. Колоритне оповідання яскраво підкреслює вражаюче безправ'я та забитість селян. Учні мають можливість ознайомитися з судочинством минулого, порівняти аналогічні правовідносини з сучасним законодавством.

Яскравим, на нашу думку, є використання уривків з оповідань «Непокірний», «Панько», «Батько та дочка». Доцільною буде робота з цими творами в 10 кл. на уроках з тем: Основні права та обов'язки громадян України; Трудове право, а в 11 кл. — Трудове право; Соціальний захист.

В оповіданні «Непокірний» висвітлюється праця вчителя, якого було звільнено з роботи через те, що він не приятелює із «статеч-

ними» господарями, а прихиляється до бідноти та розмовляє «по-мужичому»; читає книжки (не інакше як заборонені, раз ночами) та грає у м'яча з дітьми, ще й підгодовує їх за свій кошт; поширює своєю наукою «мислів безбожних» — вчить учнів за підручником... Саме уривки з цього тексту та інших дають цікавий матеріал для порівняння права на працю сьогодні та в минулому, можливість зіставити причини припинення трудового договору за сучасним законодавством та тогочасною правовою системою.

В оповіданнях «Панько», «Батько та дочка» відтворено каторжну працю шахтарів Донбасу. Тому в 11 кл. на уроці з теми «Соціальний захист в Україні», розглядаючи, що таке «соціальний захист» та його види, можна використати уривки з цих творів для аналізу описаної правової ситуації згідно з нормативно-правовими актами України.

Окреме місце серед прози Б. Грінченка займають твори, які можна використати в 9 кл. у розділі «Ти — людина, значить, маєш права», а саме: «Зустріч», «З заздрощів», «Історія одного протесту», «Сам собі пан» та ін. Так, в оповіданні «Сам собі пан» автор показав, як простий селянин хотів спробувати панського життя: «Де пани бувають, там і я побуваю, подивлюся, чи не можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів». З цією метою він проїхав з панами вагоном першого класу, а також відвідав концерт у залі Дворянського зібрання, звідки його випроводили поліцейські і хотіли кинути у в'язницю. При опрацюванні текстів можливі такі завдання:

1) проаналізуйте ситуацію з точки зору Конституції України (Розділ II);

2) назвіть та поясніть зміст прав, які були порушені.

Яскравими прикладами дотримання моральних норм та підстав щодо кримінальної відповідальності стане застосування уривка з твору Б. Грінченка «Болотяна квітка» (1901). «Квітка з брудного болота» — так назвали доньку колишнього міського голови Ліну Гламчевську, в яку закохався адвокат Горинович. Вже йшлося до одруження, як раптом з'ясувалося, що всі ті розкоші, у яких живе Ліна, — крадені, підступно привласнені батьком у її бабусі по матері. Саму ж матір деспот довів до самогубства, а бабуся ось уже впродовж десяти років утримувалася під замком у тісній коморі, аби нікому не могла поскаржитись. І якось ця вже «немічна, сліпа, обідрана потвора» раптово з'являється у кімнаті, де якраз перебував Горинович. Звичайно, герой був приголомшений.

Можлива робота учнів з уривком за такими запитаннями: кваліфікуйте дії членів сім'ї Гламчевських за Кримінальним кодексом України (далі — ККУ); визначте вид злочину за об'єктом злочинного посягання; проаналізуйте ступінь кримінальної відповідальності за описані злочини, користуючись ККУ. З виховною метою можливе обговорення такого питання: «Як, на вашу думку, розвивалися далі стосунки Ліни і адвоката Гориновича?»

Доцільно перед або під час роботи з текстом провести словникову роботу. Адже діти можуть не розуміти значення деяких слів, не знати предметів, які позначаються цими словами. Сюди належать архаїзми та історизми: довги, ізображено, зискуватися («Хата»), злотий, верства («Коєна»); жалування, земство, урядник («Непокірний»); сухоти («Сама, зовсім сама»); бусурмен («Олеся»); сажень («Грицько»); чумарка («Екзамен»); діалектизми: райти, нявка («Без хліба»); хіть («Ксеня») та ін. Найбільш поширеним способом пояснення незрозумілих слів є синонімічний. Наприклад: «...довги (борги), й позички, і претензії всякі з цього добра повинні зискуватися (стягуватися)». Інші слова доцільно пояснювати способом словесного опису: «драговина» — грузьке, багнисте болотисте місце тощо.

Сучасні уроки з історії та правознавства вимагають цілеспрямованої і копіткої роботи над пізнавальними завданнями та запитаннями, що виникають у результаті аналізу твору. Так, учителі для пояснення певних лексичних засобів тексту можуть використовувати лінгвістичний коментар (коментування) — тлумачення незрозумілих місць, які особливо сильно заважають правильному розумінню та сприйманню певної інформації та образної системи.

Отже, одним із видів пізнавальної, навчальної та виховної діяльності школяра є читання художніх текстів із їх наступним аналізом і оцінкою. Останнє зумовлює врахування вчителем психологічних особливостей проходження цих процесів у дітей, зокрема сприйняття образів у художньому творі, його ідейного спрямування. Сприймання твору не обмежується лише пізнавальним компонентом, а включає також психічні й емоційні переживання. На думку М. Львова, аналіз тексту повинен пробуджувати думку, почуття, спонукати потребу висловитися, співставити свій життєвий досвід з тими фактами, які представив автор.

Велике значення мають художні твори Б. Грінченка у моральному та правовому вихованні. Дізнаючись про вчинки людей у минулому,

учні часто переносять себе в ті ж умови, співчуваючи герою. Важливим, на нашу думку, є не тільки звернення уваги дітей на героїчні вчинки, але й обговорення питання щодо доцільності та правомірності тих чи інших дій, про порядність, гідність, добросердя тощо.

Бути милосердним, уміти допомагати, захищати та підтримувати один одного у житті вчать герої іншого оповідання Б. Грінченка «Украла». В ньому реалістично зображено тяжку долю сільських дітей. Так, героїня оповідання Олександра украла шматок хліба. Однак учитель Василь Маркович правильно розв'язує цю непросту ситуацію, викликаючи у дітей жаль і співчуття до дівчинки, яка краде хліб через те, що була голодною. Він вчить школярів добру, людяності, співпереживанню.

Денисюк І. справедливо зазначила, що твори Бориса Грінченка закликали дітей любити Україну, трудовий народ, шанувати працю, виробляти в собі високі прагнення і моральні якості, збагачували їх знаннями про історію рідного краю, явища природи. Вони виховують у дітей патріотичні почуття, являють собою зразки використання багатств живої народної мови, сприяють вихованню художнього смаку, що впливає на формування духовної культури школярів, розвитку їхнього мислення, інтелекту.

Роботу над творами Б. Грінченка доцільно проводити у такій послідовності.

1. Добір уривків з творчості Б. Грінченка для ілюстрацій певного твердження чи висновку з метою досягнення більшої значимості й переконливості того чи іншого історичного або правового явища.

2. Добір уривків з творчості Б. Грінченка відповідно до вікових особливостей та програмового змісту предмета.

3. Надання інформації про автора. При потребі — коротке ознайомлення зі змістом оповідання, балади тощо.

4. При вивченні нового матеріалу ознайомлення з уривком твору для ілюстрації певних подій української історії або здобуття певних знань з відповідних правовідносин.

5. Аналіз поданого тексту (за запитаннями підготовленими заздалегідь учителем) учнем та його коментар із загальними висновками.

6. Поєднання на уроці роботи вчителя із самостійною роботою учнів над текстами творів письменника.

Робота вчителя з учнями через запропонований алгоритм створює умови для переходу від методики передачі готових знань до ме-

тодики стимулювання самостійної пізнавальної діяльності учнів, розвитку критичного мислення. Така діяльність вимагає копіткої роботи над логічною структурою запитань і завдань.

У позакласній роботі є можливість ширше, ніж на уроці літератури чи позакласного читання, застосувати різні форми використання уривків художньої літератури Бориса Грінченка. Це — олімпіади, турніри, ігри, забави, інсценівки, ребуси, кросворди, що сприяють виробленню в дітей інтересу до слова, його багатозначності. Тому вчитель постійно має знаходити щось нове, аби зацікавити й спонукати учнів до навчальної діяльності.

Оскільки школа повинна готувати творчу особистість, здатну прагматично мислити та приймати правильні рішення в критичних ситуаціях, то мета **олімпіади** — виявляти обдарованих дітей. Тому завдання мають добиратися таким чином, щоб визначити, чим живуть сучасні учні, що корисного зможе принести нова генерація України.

Отже, на думку О. Музи, завдання повинні перевіряти:

- загальну ерудицію учня;
- здатність правильно приймати рішення в умовах складних та неординарних правових ситуацій;
- уміння використовувати навчальний матеріал для формування власної позиції з певної правової проблеми.

Таким чином, головною умовою досягнення поставленої мети є включення творчих завдань. (Наприклад, завдання на III (міській) Всеукраїнській олімпіаді з правознавства у 2012–2013 н. р.)

Як свідчить досвід, використання творчої спадщини Бориса Грінченка на олімпіаді дає змогу учням усвідомити, що у пізнанні сучасної державно-правової організації велике значення має звернення до історичного досвіду народу. Адже законодавство є одним із найважливіших знарядь забезпечення справедливості прав і інтересів людини. Це — частина культури народу. Тому вивчення права в історичному плані покликане розбудити, відновити правосвідомість народу. Цільове використання елементів тексту творів Бориса Грінченка дозволяє вчителю сформулювати в учнів найважливіші вміння: критично мислити та аналізувати різні інтерпретації історичної дійсності.

Формування правосвідомості, пізнавальної активності можна здійснювати й за допомогою такої ігрової форми роботи, як **квест**.

Вона мало використовується в школі, проте дуже популярна поза її межами.

Квест (від *англ.* guest — пошук) — різновид активних інтелектуально-логічних ігор, синонім активного відпочинку. Сьогодні квест вважають головним конкурентом комп'ютерних ігор у боротьбі за час молоді. Ця ігрова форма групового виконання завдань має багато варіантів.

Переваги квесту над іншими формами роботи полягають, насамперед, у тому, що він:

1) залучає до активної пізнавальної діяльності кожного школяра окремо і всіх разом, оптимізуючи таким чином певний етап навчально-виховного процесу;

2) реалізує навчання через самостійну діяльність учня, у процесі якої засвоюється значно більше інформації;

3) забезпечує вільну діяльність, що дає можливість вибору, самовираження і саморозвитку його учасників;

4) приводить до певного результату, чим стимулює учня до досягнення мети;

5) урівнює команди або окремих учнів на початку (немає поганих і гарних, а є тільки гравці); результат залежить від самого гравця, рівня його підготовленості, здібностей, витримки, умінь і характеру;

6) уможливує змагальність — невід'ємну частину гри, — привабливу для учнів; адже задоволення, отримане під час такої форми роботи, створює сприятливі умови і підсилює бажання вивчати предмет.

Так, цікаву позакласну роботу можна провести за допомогою квесту, присвяченого життю і творчості Б. Грінченка, вшануванню його пам'яті. Таким чином здійснюється завданням не тільки пропаганди літературної творчості письменника, розширення знань про багатогранність його діяльності, а й виховання патріотизму, розвитку активності, креативності, кмітливості, формування правової культури учнів.

Серед установ, покликаних розв'язувати разом з іншими культурно-освітні завдання, **музеям** належить особливе місце. Адже вони як скарбниця матеріальної і духовної культури народу, використовуючи закладений величезний науковий потенціал, здатні вирішувати питання освіти і виховання підростаючого покоління. Уп-

роваджуючи в педагогічну практику музейно-освітні програми, важливо зазначити, що **екскурсії** до музеїв, збагачують молодь духовно, розширюють кругозір, сприяють глибшому розумінню зв'язку художньої літератури з життям і є логічним продовженням розмови про життєвий і творчий шлях митця, розпочатої в класі. Освітньо-виховна ефективність таких екскурсій-занять має велике значення, адже вони дають можливість проникнути у творчу лабораторію митця.

Працюючи з творами Б. Грінченка як на уроках, так і в позаурочний час, вивчаючи його життєвий і творчий шлях, слушно організувати екскурсію до Історико-біографічного Музею Бориса Грінченка Київського університету імені Бориса Грінченка, що розташований у м. Києві (вул. Воровського, 18/2). Експозиція Музею допоможе учнівській молоді поглибити знання про громадське та суспільно-політичне життя України другої половини XIX — початку XX ст., літературний процес та культурно-мистецьке середовище, в якому жив і працював Борис Дмитрович. Представлені грінченкознавчі матеріали пригодяться також і вчителям.

Під час екскурсії учні мають змогу ознайомитися з фотодокументами, ілюстраціями, книгами Б. Грінченка. Експозиція репрезентує рідкісні світлини з родинного архіву письменника, значна частина яких майже не публікувалася; фотонатурні листівки, які відображають місця перебування та мешкання родини Грінченків; прижиттєві видання Грінченкових творів, аналоги яких знаходилися у власній книгозбірні митця.

Отже, методично вивірене та доцільне використання творів Бориса Грінченка на уроках та в позаурочний час допомагає збагаченню духовного світу школярів, посилює виразність історичних подій, формує моральні та правові погляди дітей, сприяє пробудженню справжніх патріотичних почуттів та прагнень, а також національної самосвідомості підростаючих поколінь.

В статье рассматриваются пути введения в учебно-воспитательный процесс творческого наследия Бориса Гринченко. Особое внимание уделяется использованию отрывков произведений на уроках истории и правоведения, а также во внеклассной и внешкольной деятельности. Определяется алгоритм работы с отрывками рассказов, предоставляются методические рекомендации по их применению.

Ключевые слова: творческое наследие Бориса Гринченко, учебно-воспитательный процесс, урок, художественная литература, методика, национальное самосознание, патриотизм.

The article describes the ways of introduction into the educational process of Borys Grinchenko's creative heritage. The great attention is paid to the use of extracts from the works at the lessons of history and law, as well as in after-classes and after-school activities. It is determined the algorithm of activity with the extracts from the stories, given methodical recommendations for their use.

Key words: Borys Grinchenko's creative heritage, educational process, lesson, literature, methodology, national identity, patriotism.

Мовчун А.І.,

*завідувач науково-дослідної лабораторії гринченкознавства
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат педагогічних наук*

НАРОДОПРОСВІТНІ ОБРІЇ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

У статті висвітлюється народопросвітня, зокрема книговидавнича, діяльність Бориса Грінченка. Розглядаються його науково-популярні книги, що виходили друком у чернігівському видавництві, створеному Б. Грінченком на кошти мецената І. Череватенка.

Ключові слова: народопросвітні книги, «лубочна» література, видання коштом Череватенка, науково-популярні життєписи відомих людей, видання київської «Просвіти».

Письменницька творчість Бориса Грінченка, його педагогічна, наукова, суспільно-політична та книговидавнича діяльність були підпорядковані народопросвітній роботі. «Словарь української мови» в 4-х томах, три книги «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях» і четвертий том видання «Из уст народа», організація товариства «Просвіта» — титанічні праці задля народної освіти.

«Більше працював, ніж жив» Борис Грінченко заради того, щоб в Україні була українська школа і українська книга. Письменник переймався питаннями широкої народної просвіти, розумів її важли-